

האידיאל החינוכי בתפיסת היהדות

האידיאל החינוכי ביהדות, ככל רעיון גדול אחר, איננו דבר קבוע וחד־משמעי. בתקופות שונות נוצרו שיטות ותפיסות שונות בחינוך: בימי התנאים והאמוראים, בימי הביניים, בישיבות ליטא, בחסידות וכו'. ומה מרובים הגזונים המצויים במסגרתה של כל תקופה ותקופה. לא הרי רבי חנינא בן-דוסא כרבי יוחנן בן-זכאי, לא הרי רבא כרבי חייא בר אשי, לא הרי רבי משה תקו כרבי יהודה החסיד, ולא הרי המהרש"ל כמהר"ל (בכוונה נקטתי טיפוסים הקרובים הרבה זה לזה ולא ניגודים קוטביים יותר). לפיכך, הרצאה על האידיאל החינוכי שבתפיסת היהדות מן הדין שתהא כוללת לפחות סקירה על כל זרמיה ותופעותיה, שהרי הדגשת תפיסתו של זרם אחד כתפיסת היהדות יהא בה משום עיוות הדין. אביא דוגמה אחת: ר' יעקב אבן חביב, בעל 'עין יעקב', ור' יחזקאל לנדא, בעל 'נודע ביהודה', פירשו שניהם את מאמרו של ר' אליעזר «ומנעו בניכם מן ההגיון והושיבו בן ברכי תלמידי חכמים» (ברכות כ"ח, ע"ב). ר' יעקב כותב בפירושו: «הזהיר בדבר כולל בענין לימוד הבנים והוא שלא יעכבו אותם לפני המלמד שהתחיל ללמדם ספר, רק ימהרו להושיבם בין ברכי תלמידי-חכמים, וקרא הלימוד שהתחילו בו בקטנותם הגיון כי אין רק דיבור בלבד, כמו המצפצפים והמהגים, שחוזרים על פיהם פעמים רבות בלי דעת והשכל הפסוק שקראו להם, אבל בין ברכי תלמידי חכמים ילמדום דעת ודרך תבונות, ואין ראוי לחשוב שפירושו מן ההגיון נאמר על חכמת ההגיון כי הלוא היא חכמה מפוארה גם לתלמוד תורה». על זה מעיר ר' יחזקאל לנדא בספרו 'צל"ח' לברכות: «ואני אומר, ומה בכך שהוא שייך גם לחכמת התורה, כיון שעיקרו מתחילה הוקבע לחכמה חיצונית, מן הראוי להתרחק ממנה... ולכן לעשות הרחקה יתירה מן

הפילוסופיה הזהיר ר' אליעזר 'מנעו את בניכם מן הגיון'.
 אינני בא לדון כאן בשאלה, מי צדק בביאור דברי
 ר' אליעזר. ודאי שרבי אליעזר לא נתכוון במלה 'הגיון'
 ללוגיקה ולפילוסופיה, שכן הוראה זו גודעה למלה זו רק
 בימי-הביניים. ייתכן שגם פירושו של רבי יעקב אבן הביב
 איננו נכון, ושהגירסה הנכונה במאמר זה היא 'הגאון' — וזהו
 מאמר מקביל, כפי ששיער גדליה אלון ז"ל, ל'אבות דרבי
 נתן' בוסה ב' פרק ל"א: «כופו את הילדים מגאון ופרשום
 מבעלי בתים מפני שבעלי בתים מרחיקים את האדם מדברי
 תורה». המלה 'גאון' מציינת מעמד של בעלי בתים אמידים
 ובעל-ינכסים, וגם ר' אליעזר הזהיר על הרחקת הילדים
 מסביבתם ועל הושבתם בין תלמידי חכמים. אבל ברור כי
 בשני הפירושים משתקפים שני אידיאלים חינוכיים שונים
 והתייחסויות מנוגדות לפילוסופיה, אולם מי שיבוא להציג
 את זה או את זה כ'תפיסת היהדות' יימצא מטעה. לפיכך בא
 אני לסייג את הנושא ולדבר על מהותו של האידיאל החינוכי
 האידנא, במציאותנו. הכרתה של מציאות זו והגדרתה נחוצות
 לשם העלאת האידיאל החינוכי. אידיאלים חינוכיים נוטים
 להיות קבועים, שכן החברה המתנכת נוטה לחנך כל דור חדש
 בצלמה ובתבניתה. קביעות זו — ברכה כרוכה בה אם ערכיו
 של הדור המחנך מבוססים ומוצקים באמת, אך טומנת היא
 סכנה בתוכה אם ערכים אלה מזועזעים הם ומראים סימני
 התמוטטות פנימית. אוראז האידיאל החינוכי אינו אלא בבואה
 של המציאות הכושלת, והמאמץ החינוכי לאורו עשוי, לכל
 היותר, להשהות את תהליך ההתפוררות הגלויה, אך לא למעט
 את עוצמתו. האידיאל החינוכי בתפיסת היהדות מן הדין
 כאן שתהא לו זיקה למציאות שאנו נתונים בה.

מהי מציאות זו? להווי ברור: אי-אפשר, לדעתי, שתהא
 המשך ישר למה שהיה — או למה שמדמים כי היה —
 במרכזים הגדולים במזרח אירופה. גם שם היו תהליכי

התמורה הפנימיים חוקים, אלא שהחורבן האפיל על הכל. חורבן זה השאיר את עמנו, בשתי הארצות אשר בהן נשארו לפליטה קיבוצים גדולים, חשוף להתבוללות ולאבדן ייחודו ודמותו. אך לא למותר להזכיר: התבוללות זו מתרחשת בעולם הנתון במשבר-מוסר-זרוח עמוק, עולם שהשיג הישגי-טכניקה מופלגים בכיבוש כוחות איתנים בעוד סופריו, אמניו והוגיו אינם נלאים מלבטא את תחושת הריקנות, האכזבה והיאוש המקננת בו. תחושה זו מוצאת את ביטוייה בצינורות שונים, בשירה ובסיפור ובפובליציסטיקה, גם במדינת-ישראל הצעירה¹, וגלויה היא לעינינו יום-יום. מדינה זו, דמותה שונה מכל דמות ששיוו לה חזיה והזיה. דגלים אשר הונפו בתהליך הקמתה מתוך התלהבות רבה וכוח-שכנוע עמוק — צבעם דהה גם אם מוסיפים להניפם. סיסמאות אשר הרטיטו את הנפש ועוררו למעשה ולקרבן, מעוררות, כשמוסיפים להשמיען, גיחוך ציני. מעשים רבים אשר נעשו במדינה בשם המדינה ולמען המדינה, תרמו להגברת ציניות זו. הלכי רוח ניהיליסטיים נקלטים בנקל באותו חלק של אוכלוסייתנו אשר נקלע לכאן ישר מתוך מסגרת חייו המסורתיים, ללא אותה מידת חיסון וריסון אשר התרבות הליבראלית-ההומאנית העניקה לעליות הקודמות, אף-על-פי שגם זו היתה מועטת ושטחית. אסתפק בהבאת דוגמה אחת. בויכוח על דיני-נישואים אצלנו העלו רבים את הטענה, שדומה לה הושמעה גם מעל דפי העתונות: מה נעשה אם תבוא אלינו עלייה גדולה מברית-המועצות, שמרובים בה נישואי-תערוכת? חשבתי בתומי שטענה אותנטית היא, עד שקראתי במאמר אחר באותו עתון: „אילו היו שליטי הקרמלין מתנים את עזרתם בהשתקת דרישתנו זאת — לשינוי היחס ליהדות רוסיה —

¹ העמיד על כך הפרופ' ברוך קורצוהיל במאמרי הניקורת שלו.

כלום יש המפקפק בכך כי היינו מקבלים בהקלה ובחדווה את הנשק הסובייטי ואת התמיכה המדינית הסובייטית גם כששלושת מיליוני יהודי ברית-המועצות יוסיפו להיות כפי שהם חיים עתה?" הכותב מודה ששיקול כזה הוא ציני, אבל הוא מצדיקו בכך שגם מדינות אחרות אינן נוהגות אחרת. הציניות העולה מהלך-מחשבה זה, הנוטל כמעט את כל טעמה של הקמת המדינה לרבות 'חוק השבות', מתפשטת בהכרח גם על תחומים אחרים שהם חיוניים לקיומה של המדינה.

לפתיחות ולא להסתגרות

יש הבדל יסודי בין המשבר בדורנו ובין זה שבדור האמאני-סיפאציה וההשכלה. מול היהדות המסורתית עמדה אז תנועה גואה ועולה שהאמינה באידיאלים — אידיאל ההשכלה הראציונאלי, שנלוו אליו אידיאלים מדיניים של המהפכה הצרפתית ואחר-כך של הסוציאליזם — תנועה בעלת בטחון עצמי, תוקפת והורסת לעלות ולנצח. בימינו עומד מול היהדות המסורתית, מכאן, דור מאוכזב ומרוקן, המודה שהוא לקוי בחסר ואינו מוצא דרכו, ומכאן, חלק לא קטן מדור-הביניים, המעוניין לקיים זהותו היהודית בעצם הישיבה בארץ ובדיבור העברי ועל-ידי סיגול חלקים של מורשת-העבר, שאינם מחייבים לדעתו זיקה לדת ישראל ולמצוותיה. במסיבות אלו, מהו האידיאל החינוכי שיכולים להעמידו יהודים אשר קיבלו עליהם עול מלכות-שמים ועול תורה ומצוות, מתוך הכרה שבמדינה יהודית יוכלו לקיים חפצם ביתר-שלימות ומתוך אמונה שבעצם ישיבתם בארץ ובעצם בנייה מקימים הם אחת ממצוותיה של התורה?

קודם-כל יש לשאוף לפתיחות ולא להסתגרות. עלינו לחנך ביודעים, מתוך תפיסה כלל-ישראלית ולא כיתתית, להשתייכות לכלל האומה כמות שהיא. ומוטב להעמיד על כך שגם בעבר לא היה עם ישראל טלית שכולה תכלת

ולהימנע מאידיאליזאציה מזוייפת ומסולפת של תקופות קודמות. ואזכיר את דברי הפסיקתא: «פרי עץ הדר, אלו ישראל. מה אתרוג זה יש בו ריח ויש בו טעם, כך ישראל יש בהן בני-אדם שהם בעלי תורה ובעלי מעשים טובים. כפות תמרים — אלו ישראל. מה תמרה יש בה טעם ואין בה ריח, כך ישראל יש בהן בעלי תורה ואין בהן מעשים טובים. וענף עץ עבות — אלו ישראל. מה הדס זה יש בו ריח ואין בו טעם, כך ישראל יש בהן בני אדם שיש בידיהם מעשים טובים ואין בהן תורה. וערבי נחל — אלו ישראל. מה ערבה זו אין בה לא טעם ולא ריח, כך ישראל יש בהן בני אדם שאינם בעלי תורה ולא מעשים טובים. אמר הקב"ה: לאבדם אי-אפשר, אלא יעשו כולם אגודה אחת והם מכפרים אלו על אלו. ובזיקרא רבא' נוסף: «ואם עשיתם כך הוא מתעלה». ובאמת הוא מתעלה כשעושים אגודה אחת. אין ספק שתודעה כלל-ישראלית זו נפגמה הרבה ביהדות הדתית, בנוער הדתי ובמערכת-החינוך. יש מקום ללמד תודעה יהודית גם לנוער יהודי דתי. 'תודעה יהודית' זו פירושה הכרת העם היהודי על פלגיו וגוניו, בעיותיו ולבטיו. 'פתיחות' פירושה ראיית בעיות ולא התחמקות מהן. אסור לו לחינוך הדתי לעצום עיניו ולהניח שלגביו אין בעיותיו המיוחדות של העולם המודרני קיימות, שהוא מחוסן מעין חיסון טבעי בפניהן ואין לו צורך לטפל בהן. שאלות של ממש, זה טבען, צצות ועולות במוקדם או במאוחר, ואם החיסון הוא מדומה הן צצות ועולות ביתר חריפות. אם באמת יש בפיהם של יהודים דתיים תשובה ופתרון לשאלות, חובה היא להשמיעם. אבל אין להימנע מלשאול אותן גם כשאין פתרון ואין תשובה ברורה. כי גם החינוך הדתי חייב להרגיל עצמו לחיות עם שאלות שאין בפיו מענה עליהן — ולחיות עמן פירושו לחיות מתוך נאמנות בלתי מעורערת לתורה ולמצוות. מוטב להיות נבוכים מאשר להתעלם מעצם קיומן של השאלות או מאשר להחזיק בפתרון

שאינו פתרון. לנבוכים אפשר שיקום מורה באחד הימים, אבל האטימות סוחמת את מעיין היצירה.

פירושה של "פתיחות" אינו מתמצה גם בסיסמה "תורה עם דרך ארץ", היינו, צירוף של תרבות כללית או מקצוע חופשי עם שמירת מצוות וידיעת קצת תורה. הלא דבר הוא, שדווקא בחסות הדוגלים ב"תורה עם דרך ארץ" התבססה בדלגות כיתתית ויותר על רובו של כלל ישראל. תופעה זו רוחה גם אצלנו. פסיקאי דתי, עורך־דין דתי או שופט דתי, לעתים קרובות מאד אינם מראים יותר הבנה לבעיות דורנו מאשר סתם יהודי שלא זכה לתארים ולתפקידים אקאדמיים. לעומת זאת מכיר אני יודעי־תורה, שלא זכו לרכוש השכלה כללית והם יודעים ומבינים את הבעיות של האדם היהודי בדורנו ושל האומה בשעה זו, כשם שהידיעה המדעית המקצועית, אף ברמתה הגבוהה ביותר, אינה גוררת עירנות מיוחדת או הבנה מיוחדת בבעיות המדינה או החברה, כך אין לה כל השפעה על דמותו הדתית של אדם. זה כופר או מאמין, שומר מצוות או עבריין, מאותם מניעים כמו כל אדם אחר. בזה איני מתכוון לומר שאין לבסס את האידיאל החינוכי הדתי על רכישת השכלה כללית וידיעה מקצועית מעולה. להיפך, שני אלה הם הכרח, אלא לא ל"האדרת שם ה'", כלשונם של מנהיגי הנורם "תורה עם דרך ארץ" מימות ר' עזריאל הילדסהיימר ועד לכל אותם נסיונות, שנתרבו בימינו, לגלות במדעי הטבע המודרניים אסמכתא וחיוק לתורת ישראל, נסיונות שבהם על־הרוב מרובה היומרה מן הידיעה וההבנה.² רכישת השכלה כללית וידיעה מקצועית היא בחינת לימוד 'אומנות' שהאב חייב ללמד את בנו, שאם לא כן "כאלו מלמדו לטטות" (קידושין כ"ט, ע"א).

² ודברים של טעם לעניין זה השמיענו אסא כשר במאמרו "תרגיל בתוספת שחר" (זעות, ר"ה תשכ"ג).

וההשכלה והידיעה בימינו גם הם בחינת 'אומנות גקיה'. החינוך הדתי מצווה להעמיד על כך, ותחילה חייבים המחנכים ללמוד מה הם תחומיו של המדע, מה בינו ובין השיטות הפילוסופיות שנתלוו לו, ושבתורת ישראל אין פזיקה ואין גיאולוגיה ושאר מדעים. ואין דוגמות מחייבות בתחומים אלה, כשם שאין דוגמאטיות מחייבת אף בתחום התיאולוגיה. הרמב"ם פסק, ש"האומר שיש שם ריבון אחד והוא בעל גוף ובעל תמונה" (הלכות תשובה פ"ג, ה"ז), והראב"ד השיג עליו וכתב: "למה קרא לזה מין, וכמה גדולים וטובים הלכו בו המחשבה לפי מה שראו במקראות". ואמנם כותב רבי משה תקו ב'כתב תמים', כי "מי שמפרש בצלם אלוהים ברא אותו, חיישינן שמא מין הוא, כלומר מי שעושה פסק אצל 'צלם', משום שרוצה לומר שאין הקדוש-ברוך-הוא צלם".

חוסר הדוגמאטיות בעניינים רבים, המציין את דת ישראל, פותח פתח רחב למחשבה הדתית, ומחשבה זו לתחומיה ולענייניה השונים מן הדין שתתפוס מקום בחינוך דווקא בימינו. אין אמונה ללא מצוות, אבל המקיים אותן ללא אמונה מתכחש לנותן התורה אשר קידשנו במצוותיו. אם מדבר אני על מחשבה דתית אין אני מתכוון בעיקר לספרות הפילוסופית של ימי-הביניים, אלא לעולם המחשבה של המקרא ושל חז"ל בהלכה ובאגדה, ולהקניית הבנה והערכה לתולדות האומה כמאבק רצוף עליות וירידות על קיומן של התורה והאמונה, ולראיית בעיות האדם, החברה המדינה והיחסים בין העמים לאורן של שתייהן. הדגשת צדדים אלה בחינוך חשובה היא גם כדי למנוע עיוותים המתגלים עקב הזנחתם.

הנסיון מלמדנו, שחינוך דתי ייתכן רק בסביבה דתית. הדבר הוא מן המוסכמות שאינן צריכות ראייה, אלא שהמחלוקת נטושה על תחום זמנה ומקומה של המסגרת. ברם, יש גם צד שני למטבע, והוא מזדהה עם הסיבה הרביעית למחלוקת בעניינים שתיאר הרמב"ם ב'מורה נבוכים' חלק א',

פרק ל"א: „ובזמננו סיבה רביעית לא זכרה (היינו לא זכר אלכסנדר האפרודיסי, שדבריו הביא קודם — המלבי"ד) שלא היתה אצלם, — והיא: ההרגל והלימוד. כי האנשים בטבעם אוהבים מה שהורגלו בו ונוטים אליו; עד שאתה תראה אנשי הכפר — כפי מה שהם ממיעוט רחיצת ראשם וגופם והעדר ההנאות וצוק הפרנסה — ימאסו המדינות ולא יהנו בהנאותם, ויבחרו העניינים הרעים המורגלים על העניינים הטובים שאינם מורגלים... כן יתחדש לאדם בדעות אשר הורגל בהם וגדל עליהם, מן האהבה והשמירה להם והתרחק מזולתם. ולפי זאת הסיבה גם כן, יימנע האדם מהשיג האמתות ויטה אל מורגליו.“ טוב שהחניך ילמד בתוך המסגרת על דעותיהם ובעיותיהם של אלה הנמצאים מחוצה לה וגם ילמד להתייחס אליהם כראוי ולעמוד בויכוח אתם. עצם הצורך להתעצם עם גישות שונות עשוי רק להעשיר את עולמו.

דורשיה או התנשאות

החינוך במסגרת אחידה וקבועה יש לו עוד תוצאת-לוואי, והיא — צמצום פיתוחה של האישיות. כושרי השכל והנפש של חניכינו מתבלטים או בתחומי המקצוע שבו הם בוחרים, אבל לא בתחום הדתי הספציפי. כאן מתקבל יותר ויותר טיפוס אחיד, סטאנדארטי. כל כוח עמידתו של רוב הדור הצעיר הדתי בא לו מתודעת ההשתייכות לקבוצה הומוגנית ומכוח קיום חוקי המשמעת המחייבים אותה, המשווה לו אופי מיסדרר־צבאי. יניקתו היא משני מקורות. האחד הוא הציבור הדתי הקיצוני, הגורס התבדלות גמורה ועקיבה ממדינת-ישראל, ולמעשה מרוב העם, והקובע במידה לא מעטה, מחמת חוסר מנהיגות בעלת סמכות, את כללי הנהוג של הציבור הדתי כולו. המקור השני המוסיף הוא צבא ההגנה לישראל. משנות השירות בו, על ההווי שבו, מועתקים יסודות לא מעטים לתחום חיי הדת, בעיקר לגבי הפגנת סממנים חיצוניים

הגובלת באכסהיביציזניזם³. בפובליציסטיקה הדתית נשתגר סגנון צבאי למחצה, וכבר קראתי על 'צבא מוכיחים' ועל פעולת גדולי ישראל בעבר המשולה ל'זרקורים'. בעוד שהציבור הדתי הקיצוני חי בעוני ובצמצום, מוכן לויתורים על מנעמי החיים המודרניים ונוחותם, ויש בו גילויים מובהקים של בזירות בלי מנזרים, הרי אותו ציבור דתי המתחנך בישיבות תיכוניות וגם בישיבות אחרות נהנה מכל מה שהחיים האלה מעניקים. המשותף לאלה ולאלה הוא היהירות הדתית בפגישה עם הזולת. הצעיר הדתי בימינו מופיע על-פירוב, לפחות כלפי חוק, ללא בעיות. לגבי דידו כבר נפתרו כל השאלות. הוא מצא את הדרך הבטוחה לשתק את השטן ולהוציא את 'היצר הרע' מכלל פעולה. כולו אומר: «אשרינו וטוב חלקנו». לעומת תמונת היהדות הדתית בימינו כטלית שכולה תכלת, הלא מחזירים מעשיהם של הדורות שעברו. על כורחו עומד אדם תמה ותוהה על המעשים המגוונים המרובים בכל תחומי החיים, המסופרים בשאלות-ותשובות של כל הדורות. מעשים שגם יהודים שומרי-מצוות עשו אותם. ואין צריך לומר שעומד הוא פעור-פה וחסר-הבנה נוכח דברי רבן יוחנן בן זכאי — הוא, המכונה בפי תלמידיו «גר ישראל, עמוד הימיני, פטיש החזק» — האומר בשעת פטירתו לתלמידי-דיו: «יש לפני שתי דרכים, אחת של גיהנום ואחת של גן עדן, ואיני יודע באיזו מוליכים אותי»; וברכתו לתלמידיו היא «שתהא מורא שמים עליכם כמורא בשר ודם» בתוספת «ולואי». — מה הם אלה בעיני יראים בימינו, המכריזים על יראת-שמים שלהם בקולי קולות?

אסתפק בדוגמה אחת, שאובה מתוך מאמר מבולבל, למרות היותו גרוש בהבאות מכתבי לוגיקנים ופיזיקאים, שהופיע בשם «על הפורמאליזם של היהדות ההלכתית»

³ ר' ע"א סימון, בעיתון «הארץ» מיום י"ד בסיון תשכ"ג.

(דעות, תשכ"ג). המחבר מביא נימוק אקטואלי לדתיותו — „הרעיון הלאומי-ציוני“ — וכותב: „הרבה לוליינות דרושה לחילוני כדי להסביר את חזרתו של העם לארצו לאחר אלפי שנות נדודים... עוד יותר קשה לחסר האמונה להסביר, לו רק לעצמו, את גירושם של הערבים, נישולם וההתנחלות במקומם בנסיבות תקופת מלחמת-השחרור; והלקאה עצמית בנושא זה היא חזיון נפרץ בימינו. כאן מאפיין את הדתי שקט פנימי ובטחון בהכרחיות מעשה זה ובצדקתו. ההסבר ידוע למי שקרא מימיו פרשה עם פירוש רש"י. על הפסוק הראשון שבפרשה ראשונה בבראשית 'בראשית ברא אלהים' כותב רש"י: 'אמר ר' יצחק: לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מ'החודש הזה', שהיא מצווה ראשונה שנצטוו ישראל. ומה טעם פתח ב'בראשית'? משום 'כוח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גויים' וכו'. ומי שלא קרא יילך ויקרא." וחבל שהכותב לא קרא, ואם קרא לא הבין, שכן מאמר זה אינו מעיד כלל על שקט פנימי אלא על נקיפת מצפון. הוא מעלה את הטענה, „שאם יאמרו אומות-העולם לישראל: 'ליסטים אתם, שכבשתם ארצות שבעה גויים', אומרים להם: 'כל הארץ של הקב"ה היא, הוא בראה והוא נתנה לאשר ישר בעיניו'...“ ופורמאליסט של ההלכה חייב היה לקרוא את דברי הרמב"ם שמקורם בירושלמי, שביעית, פ"ו: „שלשה כתבים שלח יהושע עד שלא נכנס לארץ. הראשון שלח להם: מי שרוצה לברוח — יברח; וחזר ושלח: מי שרוצה להשלים — ישלים; וחזר ושלח: מי שרוצה לעשות מלחמה — יעשה...“ הצטמצמתי רק בצד הפורמאלי של הדברים, ואינני בא לדון במידת האמת שבהם. הבאתים רק כדוגמה למידת היוהרה והשטחיות כאחת. הוא הדין לטענות הנשמעות: אצלנו אין פשעי-מין, אין פורעי-מוסר, ואם יש קצת, מסנגרים ומכסים; ואם אחרים מגלים — הרי הם עושים זאת מתוך שנאה עיוורת ליהדות הדתית.

יותר זה, הבאה על-פירוב כרוכה בחוסר כשרון הביטוי ובחוסר יכולת להגדרה עצמית ולהסברת עמדה והשקפה, עושה לדבר הנמנע את הפגישה והשיחה עם הזולת החושב אחרת, או זה המתלבט והמתחפש דרך לאמונה. תורת השנאה, האומרת ומשננת לעצמה: „האחרים שונאים אותנו“, היתה כמעט לנחלת הכלל ביהדות הדתית, ושתייהן מפרנסות את תורת הכפייה, המשמיעים אותה — והם נמצאים גם בציבור האקאדמי — אינם מקיימים אותה הלכה למעשה, ואולי הם מסתייגים גם ממעשיהם של 'נטורי קרתא' בפומבי, אבל לאמיתו של דבר הם דוגלים בה. וב'דעות' נתפרסמו רשימות ומאמרים ברוח זו, אחרים, מרובים יותר, נמנעים מהסכמה מפורשת לכפייה, מניעים שבחינוך וקצת חשבונות מעשיים מעכבים, אבל שמחים הם כשאחרים מעינים להשמיע את הדברים במפורש. מבחינה חינוכית פסולה בתפישת היהדות בימינו כל כפייה בענייני דת ואמונה, אין לה שום בסיס עיוני או הלכתי.⁴ הרמב"ם, ב'הלכות גרושין' פ"ב ה"ב, מסביר את העניין של „כופין עד שיאמר רוצה אני“: „מאחר שהוא רוצה להיות מישראל ורוצה הוא לעשות כל המצוות ולהתרחק מן העבירות, ויצרו הוא שתקפו, וכיון שהוכה עד שתשש יצרו ואמר 'רוצה אני', כבר גירש לרצונו“. ההנחה לגבי רוב הציבור החילוני, שהוא רוצה לעשות כל המצוות ולהתרחק מן העבירות, שרק יצרו תקפו, אין לה מקום בימינו. ממילא אין גם מקום ואין ערך לכפייה, כי רק הנחה זאת היא הנותנת טעם לכפייה, ואפילו לגבי הוכחה הסתמכו הפוסקים על המאמר ב'סדר אליהו רבא', פסק י"ח: „הוכח תוכיח את עמיתך — לעמיתך שהוא אוהבך ושהוא עמך בתורה

⁴ רבדים של טעם בנושא זה כתב יעקב לוינגר ב'דעות' תשי"ז, אבל מאו גברו שם קולות אחרים.

ובמצוות אתה חייב להוכיח אותו, אבל לרשע שהוא שונאך אי אתה חייב להוכיח אותו ואי אתה רשאי להוכיח אותו". והכריעו, כי בדבר שלגביו יש ודאות שלא תתקבל התוכחה, אין להוכיח ברבים (ר' אור"ח סי' תר"ח ס"ב). לגבי הכפייה כתב בעל 'אור שמח' (הלכות ממרים פ"ד, ה"ג): "דהא דמכין אותו עד שתצא נפשו הוא משום שמא יקיים את המצווה... אבל אם ברי לו שעל ידי הכאה לא יעשה המצווה, אסור לו לנגוע אפילו בשער, כל שכן בלא דעתו ליטול נפשו בודאי אסור, ומה גרויח? המצווה לא תהא נעשית." הדיבורים על כפייה והמחאות המרובות וההפגנות של סרק, שלרוב סופם אפס הישגים, משאירים רק מישקע מר. יתירה מזו: כל עניין הכפייה מתפרש לא כנסיון להביא את הזולת לקיומה של תורה ולשמירת מצוות. שהרי לא איכפת לו ליהודי הדתי מה עושה הזולת בהחום ביתו ורשותו, בשכונתו או במושבו. המדובר הוא בעצם ב'היזק ראייה' — שלא יעשו דברים הפוגעים ברגשותיו של היהודי הדתי. וכאן מתחילה לפעול כל אותה שרשרת עגומה של פעולות מצד גורמים דתיים למצוא פשרות כדי להרגיע את רוחם של מפריעי שלום-הציבור, של הנוקמים למעשי אלימות. הגורמים האחראיים, המעוניינים להיפטר מצרות מטרידות, מוותרים, ועם כל ויתור מתרחבת התהום בין יהודים דתיים ובין לא-דתיים, ומה שגרוע עוד יותר — גדל המרחק בין הציבור הגדול ובין אמונת ישראל ודתו. הבעיות האמתיות, שיהודים דתיים עומדים נכון בכל תחומי החיים, נדחקות הצדה, ואתן נדחקים גם היהודים הדתיים מתחומים חינוכיים, שבהם אין הם יכולים למצוא את מקומם.

צאו וראו את הריבוד בחברתנו, ומה הם התחומים שיהודים דתיים אינם מיוצגים בהם כלל. חושש אני מאד לחינוך בנינו ובנותינו באווירה זו. כל ההפגנות של 'כוח' וכל הטענות על ריבוי מספרם של היהודים הדתיים, הנוקבות לרוב מספרים

אבסולוטיים ולא יחסיים⁵, אינם עשויים להפיג חששות אלו, שההסתגרות והקיצוניות סופן שיביאו ריאקציה מבפנים, שתהא אולי חריפה יותר מזו שגוטים להשכיח אותה, אשר פגעה בשייכות ובקלויזים במזרח אירופה בשלהי המאה שעברה ובראשית המאה הזאת. סנונית אחת השמיעה את קולה מעל דפי 'הארץ' בדמותו של אחד ש' שיחור, שהציג עצמו כחניך ישיבה ירושלמית. ושכתב מאמר תגובה על פעולת 'המחנה התורתי' נגד המיסיון. מאמר מלא ערפל ובלבול מושגים ורצוף שנאה עצמית לעבר, שקשה למצוא דוגמתו אצל 'חופשיים' שלא טעמו טעם ישיבה וקנאות דתית. דרושה רויזיה בדרכנו החינוכית, ויש לסלק ממנה סילוק מוחלט כל אבק יהרהר והתנשאות, כל נטייה להתבדלות. יש לעודד מגע, להכין ולחנך לקראת פגישה, שיחה וביטוי, לחנך להסברת פנים גם כשנתקלים בלעג ובביטול, ואולי גם בשנאה. אין הכוונה לנמיכות דעת ולהתבטלות. להיפך, על החינוך הרתי האמתי לראות באמונתו בתורה ובמצוותיה מקור עוז ועוצמה, וככל שתגדל ותעמיק הרגשה זו, יהיה פחות צורך בהפגנות-סרק. תודעה זו יכולה להסתמך על עמידתה של יהדות התורה והמצוות במרוצת הדורות. האנדרלמוסיה הגוברת באה על ביטויה בימינו גם בחיפושים הנואשים אחר דמות של יהדות שונה מזו של המציאות ההיסטורית הגלויה. גילוי כתבים גנוזים של כת שאבדה מן העולם, חישוף תעודות אותנטיות חודשות על תנועה משיחית, מעוררים תקוות כי הנה סוף-סוף נמצא איזה מקור-סמכות חדש, שאמנם נגנו ודוכא אך שמא דווקא בו ימצאו גילויים אמתיים של יהדות אהודה יותר. אבל לאמתו של דבר, במידה שיש לפנינו מחקרים של ממש על זרמים מנוצחים, המגוללים את הפרשיות

⁵ הדברים הופרכו בסקר שנערך על משקל הדת בחברה הישראלית, שתוצאותיו נתפרסמו באסות.

הנדרונות במידה של אובייקטיביות, ולו גם מתוך אהדה למנוצחים, עשויים הם רק לעורר הערצה וכבוד למנצחים. אם מחקריו של גרשום שלום העלו בתנופה רבה את עלילותיה וקורותיה של תנועת שבתי צבי והפכו אותה מעולם-צללים מדומה וחסר ממשות לתנועה היסטורית מקיפה ועצומה, שזיעצה את חומות האומה וגרפה בזרם מים כבירים קהילות שלמות, ובתוכן גם גדולי תורה, והעמידה על משמעותם הפנימית של רעיונותיה — הרי הם רק מבליטים ביתר-שאת את חסינותה וכוחה המשמר והמעמיד של היהדות המסורתית. היהדות הדתית בימינו נראית לי יותר מדי זועפת וזועמת ועצבות שרויה עליה. היא זקוקה לפנים שוחקות, למשהו משחוקו של ר' עקיבא שבכוחו לפרוק את הנשק מהמתנגד. היא זקוקה לשמחה של מצווה, ליתר גמילות-חסדים, ליתר אהבת הבריות, לפחות שנאת-חינם, ליתר היחלצות למעשים טובים. וברי, בכל התחומים האלה אין כמעט ולא כלום בין יהודי דתי ללא דתי, ודי להזכיר את הבריחה מן ההוראה בבית-הספר כמקצוע וכשליחות כאחד. כלום יש תפקיד דתי יותר לצעיר הדתי מאשר לצאת וללמד? אילו היתה ב'שיבות' באמת תודעת שליחות לגבי החדרת שמירת התורה והמצוות בחוגים רחבים, כלום לא היו צריכות להכשיר כל בחור וטוב להוראה בבתי-הספר? האמנם נחשב הדבר כביטולה של תורה? מה שמכונה בפי רבים כיום 'תורה לשמה' הוא קצתו שיטה ישנה, המחדשת את מוסד השידוכים והטלת עול הפרנסה על האשה. לדעתי אין דבר זה יכול לשמש אידיאל חינוכי לרבים. 'תורה לשמה' זו דרך ליחידים, אך הצורה טעונה תיקון רב.

מכל מקום נאה ויאה לעוסקים בתורה לשמה, כמו לעוסקים במדע לשמו, שישננו לעצמם את דברי רבנן דיבנה: „אני בריה וחברי בריה, אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתי בשדה, אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתי, כשם שהוא

אינו מתגדר במלאכתו כך אני איני מתגדר במלאכתי, ושמא תאמר — אני מרבה והוא ממעיט — שנינו: אחד המרבה ואחד הממעיט, ובלבד שיכוון את לבו לשמים" (ברכות, י"ז, ע"א). תורת-ישראל היא ספר-חינוך. לימודה וקיומה מעשי-חינוך הם. הרצון ללמד ולחנך אחרים מן הראוי שיתבסס על חינוך עצמי, אבל מיבחנו של החינוך העצמי הוא במידה שהוא מצליח בחינוכם של אחרים. בלי מיבחן מתמיד זה אין בטחון שהחינוך העצמי הוא בעל ערך. ואין הוא יכול להתגשם באווירה של אי-אמון וחשדות, ועומד הוא בניגוד מוחלט לפילוסופיה של כוח וכפייה. אמנם, לדעת רב אבדימי «כפה הקב"ה עליהם את ההר כגיגית ואמר להם: אם אתם מקבלים את התורה, מוטב, ואם לאו — שם תהא קבורתכם» (שבת, פ"ח, ע"א). אבל רבא הוסיף, מתוך ידיעה שהכפייה לא הועילה בימי הבית הראשון: «אף-על-פי-כן הדור קיבלה בימי אחשורוש, דכתיב: קיימו וקבלו היהודים — קיימו מה שקיבלו כבר» (שם, שם). משום כך, אמר הרבי מקוצק, נקרא חג השבועות 'זמן מתן תורתנו' ולא זמן קבלת תורתנו, כי היא ניתנה לכל, אבל לא הכל קיבלה. נתינת התורה היתה ביזם אחד, אבל קבלתה יכולה להיעשות בכל זמן — אך לא על-ידי כפייה.

חשבוננו עם הנצרות

לבסוף רצוני לומר משהו על היחס לעולם הנכרי, וביחוד לדתות האחרות. גם דבר זה הוא בכלל האידיאל החינוכי של הפתיחות. בחינוך הדתי מוכרח העניין הזה לתפוש מקום, ואין הוא יכול להיקבע רק על-ידי המערכת המדינית-הכלכלית היום-יומית. חשבון ארוך לנו עם הכנסייה הנוצרית, חשבון עקוב מדם, חשבון של הרס וחורבן, של טבילות מתוך כפייה, של עלילות והשפלות. אבל יש לנו גם ויכוח בן אלף ושמונה מאות שנה שבו שולטות כל הנימות, מחירופים וגידופים ועד

לשיחות של ידידות מתוך רצון ללמוד. בין כל הדתות שבעולם אין כדת הנוצרית המודה בתלותה ביהדות ובמקור רותיה, אבל אין גם כדת הנוצרית אשר בשבילה עצם קיומם של יהודים מאמינים הוא בעיה תיאולוגית. בתקופות של סובלנות גברה דעתם של מורי הכנסייה, שמהם השמיעה גם בימי רדיפות ובימי מסעי-הצלב, כי הכנסייה חייבת להניח ליהודים, כי בקץ הימים יגיעו לקבלת הנצרות, אמונה שאף היא אינה אלא בבואה של אמונתנו על אחרית הימים. הכנסיות הנוצריות, ובראשן הכנסייה הקתולית, אחרי פשיטת רגל איומה וגוראה בימי מלחמת-העולם השנייה והשואה, חוזרות ומניפות בימינו דגלם של רעיונות ליבראליים והומאניים, אף מתוך נטישת דוגמות ונוסחאות. רעיונות אוניברסאליים מועדפים אמילו על הישגי התפשטות מקומיים. תמורה זו כבר הביאה להרמת קרנה של הכנסייה הקתולית ככל שרבים ממאמיניה מתקשים לעכל את עיקרי אמונתה.

בתחום זה שולט ביהדות הדתית אלם מוחלט. אין נקטת עמדה ואין השמעת דעה. אלם זה מלווה שנאה חסרת-אונים, שאם היא באה לידי ביטוי הרי היא באה במעשי-איוולת חסרי-שחר כאותה התנפלות על כמה מהמוסדות הדתיים הנוצריים בארץ. מעניין הדבר, שאחרי המעשים הללו הופיעו כרוזים והצהרות של דוברים דתיים, שהכריזו: אין לנו כלום נגד הנצרות, אנחנו רק נגד פעולות המיסיון, וכמעט נתקיימו בהם דברי רבי יוחנן בן זכאי: «אל תיבהל לסתור במות גויים שלא תיבנה בידך, שלא תסתור של לבנים ויאמרו לך עשם של תבנים, של אבנים ויאמרו לך עשם של עץ» (מדרש תנאים, הוצ' הופמן, עמ' 58). לנו דווקא יש משהו נגד הנצרות, ונראה לי שמוטב כי החניך שלנו יידע את עניינה של הנצרות ותורותיה, ומהו המבדיל בינה לבינינו. ברור שלא נעמוד במיבוחן אם התגובה היחידה היא שרפת כתבי הבשורות, כפי שהורה לתלמידיו הלכה למעשה אחד מראשי

ישיבה הנחשבת משום־מה למודרנית. חכמי־ישראל באשכנז ובצרפת בימי־הביניים לא נהגו כך, אלא הביאו את דבריהם בפירושיהם ובספרי הפולמוס והתווכחו עמם. הם גאלצו לעשות זאת, ואלו אנחנו אין אנו גאלצים, וניתן לנו לעשות זאת מתוך חירות.

נדמה לי שיהדות דתית חייבת להופיע בשער בת רבים ולנקוט עמדה ברורה כלפי אמונות אחרות. הלא עובדה היא שבפגישתנו עם העמים החדשים — עמי אסיה ואפריקה — אין אנחנו מופיעים כעם שנתן לעולם את האמונה באל אחד ולא כבעלי דת החובקת בתורתה, בדברי חכמיה ובתפילותיה רעיונות אוניברסאליים נעלים, של עולם אחד המאוחד באמונה באל אחד, אלא כעם של טכנוקראטים יעילים ושל סוחרים זריזים. האורחים המרובים הבאים למדינתנו, מה הם שומעים על דת ישראל ותורתו? את שבט זבולון תיארו חז"ל בספרי כסוחרים: „היה לוקח מאחיו ומוכר לגויים, ומן הגויים ומוכר לאחיו“, אבל הם הוסיפו „עמים הר יקראו“. מכאן אתה אומר, שהיו אומות ומלכים מתכנסים ובאים לפרקמטיה של ארץ־ישראל, והם אומרים: הואיל ונצטערנו ובאנו לכאן, נלך ונראה מה יראה של אומה זו ומה מעשיה, ועולים לירושלים ורואים את ישראל שעובדים לאל אחד ואוכלים מאכל אחד... והם אומרים אין יפה אלא להדבק באומה זו. מנין אתה אומר שאין זוים משם עד שמתגיירים...“ (ספרי, דברים, פי שנ"ד). אינני בא להטיף לפעולות גיור ול'מיסיון' מצדנו, אבל עלינו למצוא דרכים להביא את דת ישראל ותורתו לעולם. שאיפתו של חינוך יהודי דתי צריכה להיות, להעמיד יהודים היודעים להסביר את עצמם ואת יהדותם כלפי פנים וכלפי חוץ, ולשם כך עליו להתבסס על שיטות ודרכים שונות מאלו שהוא נוהג בהן, ברוב המקרים, כיום.